

Prof. dr. Vedad Spahić
Univerzitet u Tuzli / University of Tuzla
Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy

UDK 82.09

Izvorni naučni članak

IRONIJA KAO MODUS KULTURALNOG PAMĆENJA
Intertekst srednjovjekovnih povelja i epitafa u Dizdarevom
Kamenom spavaču

IRONY AS A MODULE OF CULTURAL REMEMBRANCE
Intertext of middle-aged charters and epitaphs in Dizdar's
Stone Sleeper

Sažetak

U svjetlu činjenice da su uočene veze između srednjovjekovnih bosanskih tekstova i pjesničke zbirke „Kameni spavač“ kao opće mjesto ovdašnjeg kritičkog diskursa, može se učiniti iznenađujućim rezultat egzaktna analize koja pokazuje da samo desetak tekstova srednjovjekovnih epitafa i povelja uspostavlja odnos eksplicitne intertekstualnosti (citatnosti) sa pjesmama iz ove knjige. Rad se bavio tim poveznicama metodološki se oslanjajući na klasifikaciju modela intertekstualnosti koju je ponudila njemačka kulturologinja i slavistica Renate Lachmann. Citatni postupak s prikladnom metakreativnom gestom korišten je u slučajevima kada je: [modul a)] prototekstni resurs sam po sebi nudio se kao svojevrsna „konkretna univerzalija“; [modul b)] autorska intencija bila orijentirana ka specifikaciji i ilustraciji određenih ideologema bitnih za Makovu viziju bosanske i općeljudske povijesti. Rezultati analize pokazali su da je Dizdareva intertekstualno zasnovana koncepcija kulturalnog pamćenja u odnosu na bosansku povijest afirmativna onoliko koliko je moguć ironijski otklon od ideoloških konjunktura i redukcionizama.

Ključne riječi: *Mak Dizdar, intertekstualnost, citatnost, kulturalno pamćenje, ironija, ideologem „vjerne službe“, demistifikacija povijesti, identitet, prozopopeja*

Summary

In the light of the fact that noted connections between middle-aged Bosnian texts and poetic collection "Stone Sleeper" are a general place for local critical

discourse, results of the exact analysis, which show that only ten or so such middle-aged epitaphs and charters show establishment of a relationship of explicit intertextuality (citation) with songs from this book, might seem surprising. This work dealt with those connections by methodologically leaning on classification of model of intertextuality offered by a German culturologist and Slavic Studies expert Renate Lachmann. Citation procedure with appropriate meta-creative gesture was used in cases when: (modul A) prototextual resource was in its basic sense a "concrete universal", (modul B) author's intention was oriented towards specification and illustration of certain ideologemes important for Mak's vision of Bosnian and human general history. Results of this analysis showed that Dizdar's intertextually based conception of cultural remembrance with regards to Bosnian history is as much affirmative as it is able to do an ironic deflection from ideological conjunctures and reductionisms.

Key words: *intertextuality, citation, cultural memory, irony, ideology of loyal service, demystification of history, identity, prosopopoeia*

Jedno od općih mjesta kritičkog diskursa o Maku Dizdaru su zapažanja o vezama starih bosanskih tekstova i pjesničke zbirke *Kameni spavač*. U svjetlu te činjenice može se na prvi pogled učiniti iznenađujućim rezultat egzaktne analize koja pokazuje da samo desetak tekstova srednjovjekovnih epitafa i povelja uspostavlja odnos eksplicitne intertekstualnosti (citatnosti) sa pjesmama *Kamenog spavača*. Dizdar za bosanskim srednjim vijekom kao svojom temeljnom inspiracijom poseže na takav način da su u prvom planu uvijek *intermedijalne* i *intrakulturalne* poveznice koje, na liniji univerzalnih značenja poetskog izričaja, sugestiju duhovnog kontinuiteta bosanske povijesti ovjerodostojuju punije i intenzivnije od pukog citatnog fiksiranja, po svojoj prirodi podložnijeg inklinaciji u semantički reduktivni dokumentarizam. Na tom tragu citatni postupak s prikladnom metakreativnom gestom korišten je u slučajevima kada je: [modul a)] prototekstni resurs sam po sebi nudio se kao svojevrsna „konkretna univerzalija“; [modul b)] autorska intencija bila orijentirana ka specifikaciji i ilustraciji određenih ideologema bitnih za Makovu viziju bosanske i općeljudske povijesti. U obje inačice neupitno je pjesnikovo umijeće kreativnog dijalogiziranja sa tekstovima prošlosti, što i jeste cilj estetski svrsishodne intertekstualnosti.

Modul a)

Kao primjer semantičke proliferacije prototeksta (modul a) ističemo Dizdarov *Zapis o vremenu* koji se citatno veže za natpis na stećku Stipka Radosalića (Premilovo polje, 14. stoljeće):¹

Premilovac

Slovo o vremenu

Bože, davno ti sam legao
I vele ti mi je ležeti...
(*Stari bosanski tekstovi*, 111)

Zapis o vremenu

Davno ti sam legao
I dugo ti mi je
Ležati

Davno

Da trava mi kosti

Davno

Da crvi mi meso

Davno

Da stekoh tisuću imena

Davno

Da zaboravih svoje ime

Davno ti sam legao

I dugo ti mi je

Ležati

(*Kameni spavač*, 62)

Lapidarnu refleksiju o eternalnom, o časovitosti ljudske prirode koja biva transcendirana znamenom u trajnom mediju – kamenu i riječi, Dizdar uzima kao polazište gonetanja misterija bosanskog srednjovjekovlja ističući u prvi plan njegovu provokativnu ambivalentnost: istodobnu zapretnost i otvorenost tumačenju, alteritetu, semiozi, koja svoju raspoloživost različitim metadiskursima rasprostire na širokoj gami od poetsko-metaforičkih aktuelizacija jedne u svome vremenu posve samosvojne laicističke kulture do svakojakih zloupotreba, posezanja, prisvajanja, pripisivanja, otpisivanja i krivotvorenja kojima je bosanski identitet – u Dizdarovoj pjesmi oličen u onostranom prozopopejičnom glasu kamenog spavača – stoljećima izložen, do mjere koja se i poetski i zbiljski potvrđuje stihovima „stekoh tisuću imena... zaboravih svoje ime“. Glas spavača javlja se kao glas budnog, historijski osviještenog, nasuprot onih kojima je upućen, možda fizički budnih ali davno zaspalih i samoprepuštenih zaboravu, manipulaciji i povijesnim vjetrometinama.

¹ Navodi prema izdanjima: Dizdar, Mak (1990) *Stari bosanski tekstovi*, Svjetlost, Sarajevo; i :Dizdar, Mak (1996) *Kameni spavač*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.

Modul b)

Kao primjere za drugi tip intertekstualne transformacije (modul b) evidentirali smo više citatnih veza. Pjesma *Zapis o odlasku* eksploatira tri prototekstna predloška – epitaf posvećen starješini Dragaju autora Vukašina iz Pojske (13/14. stoljeće), zapis na stećku Pokrajca Oliverovića djelo nepoznatog dijaka iz Vrpolja (god. 1413) i natpis na grobnoj ploči Ivana Maršića (15. stoljeće):

Ivan Maršić

Slovo o končini

Živih na zemlji mnogo ja –
Osmadeset osam lita.

A ništa ne nesoh!...

(*Stari bosanski tekstovi*, 228.)

U mom domu bog mi podili –

ja mogah gospodina moga i druga moga
u počtenije prijeti
i u tom mom dobru
dođe smrt u vrijeme života –
dom moj ožalostih!...

(*Stari bosanski tekstovi*, 208.)

Dijak iz Vrpolja

Dom moj ožalostih

Se leže Dragaj,
na kraju
ništ...

(*Stari bosanski tekstovi*, 87.)

Vukašin iz Pojske

Ništi

Na svijetu sijem ja živjeh dosta
I mnoga blaga revno ko mrav u dom
svoj nesoh

Zapis o odlasku

Na svijetu ovom dugo ja žih
Bih osamdeset i osam ljeta na sijem
svijetu

U svoj dom mnoga blaga spremih i skrih
Ne časih ni čas namjernika ne častih ne
pogostih gosta

Sada u končini
Odlazim

Sa sobom ništa ja ništi ne ponesoh
Pusto iza mene sve blago osta

(*Kameni spavač*, 113)

Postupak citatnog kolažiranja ovdje je funkciji smisaone kumulacije kojom se narativno uprizoruje žitije antijunaka kao kontrapunkt središnjoj idejnoj agendi *Kamenog spavača* – eshatologiji nepomirljivih opreka duhovnog i materijalnog, prolaznog i vječnog, ovozemaljskog i onostranog, za koju se vjeruje da je predstavljala temelj religijskog učenja bosanskih krstjana. Poetska uvjerljivost Dizdarevih stihova leži, prije svega, u persuazivnoj snazi apelativnog iskaza, na sadržajnom planu umješnom transformacijskom gestom prevedenog iz afirmativnog u negativni životni primjer koji djeluje,

barem za današnjeg čitaoca, potresnije od demagogijske retorike² obrnutih apostrofa (prozopopeja) obilato eksploatiranih u tekstovima srednjovjekovne bosanske epigrafike, iz uvjerenja da kao efikasno jezičko oruđe mogu poslužiti vladajućoj vjersko-feudalnoj eliti u promociji politički konjunktivnih ideologema. Zanimljivo je da se pritom predodžba uzoritosti, morala i idiličnih društvenih odnosa u epitaforma i poveljama ne zasniva toliko na religijskim načelima koliko na floskuli „vjerne službe”, što je po svoj prilici posljedica provizorija vjerskog života karakterističnog za bosansko srednjovjekovno društvo koje je u tom pogledu bilo limitirano realnim organizacionim mogućnostima stigmatizirane i, što je posebno bitno, za izgradnju sakralne infrastrukture (bez koje nije moguće uspostaviti razvijenu, samoodrživu, urednu i masovnu religijsku praksu) iz dogmatskih i oportunističkih razloga manje-više nezainteresirane Crkve bosanske. Ukazani i nadasve atraktivni komunikacijski prostor u mediju laicizirane umjetnosti stećaka koristio je, stoga, feudalni establišment, dovodeći političku lojalnost bezmalo u ravan sa evanđeoskim moralnim maksimama. Unutar takve kulturalne prakse producirani profani(sani) sadržaji bosanskih epitafa čine u najvećem broju primjera motivsku supstancu intertekstualne

² Istini za volju, ima primjera u kojima ideologijsko i poetsko sadjejtstvuju i međusobno se oplodotvoruju i koji su, kao takvi, u pogledu intertekstualnog nadovezivanja konvenirali osnovnim idejnim polazištima zbirke, pa se citatni metakreativni postupak mogao alimentirati tek potrebnom mjerom verbalne rekreacije prototeksta, kao u sljedećem primjeru:

Kovač Radič:

Blago

A se pisa na krstu Jurja –
da je znati svakomu čoviku:
Juraj Ivanović kako stekoh blago –
i š njega pogiboh!
(Stari bosanski tekstovi, 252)

Zapis o blagu

Nikada nikom ne rekoh
Kako stekoh blaga

Sada neka se zna
Da tagda u ruke vraga
Stigoh

Da s njega
Zbog blaga da pogiboh
(Kameni spavač, 140)

preregistracije (modul b) apologijskog u ironijski, socijalno i povijesno osviješten govor kamenih spavača, koji krasi neke od najuspjelijih Dizdarevih pjesama. Ovaj tip citatne metakreacije povezuje npr. epitaf dijaka Radoja posvećen pokojnom Ozrisalu Kopijeviću (između 1415. i 1423.) i Dizdarev sjajni i neponovljivi *Zapis o vitezu*:

Dijak Radoje:

Život i smrt Ozrisala Kopijevića

Smrti ne poiskah...

Navideh od kraljevstva bosanskoga
i gospockoga srbskoga –
za moga gospodina službu
bodoše me
i sikoše me
i oderaše.

I tuj smrti ne dopadoh

I umrih
na rošstvo Hristovo.

A gospodin me vojevoda
okrili
i ukopa
i pobiliži.

(*Stari bosanski tekstovi*, 213)

Zapis o vitezu

Volio je trave volio je ptice volio
oblake
Volio je nebo volio je zemlju
I dane razigrane
Ko konjice
Zna

Lake

I zato i tako smrti nikad ne poiska
Al smrt je uza nj vavijek bila
Prisutna i
Bliska

Za službu temže vjernu
Za gospodina svoga
Bodoše ga
Sjekoše ga
Deraše ga

I u tom danu

I u toj noći boja velega
Tuj smrtni junak smrti ne dopade

U buni jednoj on pade
U buni protiv nevjerstva svijeta on
skonča slavno
Umrije davno pred mnogo godina
Umrije a mrtav
Još nije

Zapitaj sad za ime njegovog
gospodina

Da djelo mu bijaše nevjerstvo
I ime da mu bješe zlo
To samo se
Sada

(*Kameni spavač*, 114.)

Namjesto feudalne apologije u Dizdarevoj pjesmi imamo demistifikaciju ideološkog diskursa vjernog viteškog služenja koja se odvija na dva plana: a)

podlaganjem kontekstualnih, povijesno provjerljivih činjenica u semantički mainstream pjesme; b) funkcionalnom retoričkom prekonfiguracijom citatnih segmenata prototeksta. Buna u kojoj stradava vjerni vitez povijesno se da locirati u postvrtkovsku eru feudalnog autonomašenja bosanskih oblasnih gospodara koji su u pohlepi za vlašću desetljećima potkopavali integritet bosanske države. Pokazat će se da je to, pored vanjskopoličkih, bio ključni unutarnji razlog stanja u kojem je jednosmjerno vodilo padu (šaptom!) pod osmansku vlast. Iz te perspektive Dizdareva pjesma ukazuje se kao osebujno, idejom socijalnog humanizma inspirirano čitanje bosanske povijesti u kome se miješaju žalobno i ironično, uzvišeno i prizemno. Iz pijeteta prema vitezu-žrtvi, kao metafori povijesne sudbine bosanskog čovjeka, podmetnuti mu prozopopejični govor prvog lica sa stećka u pjesmi je zamijenjen trećim zajedničkim nam licem patnje i stradanja za sitan tuđi interes, za sve one silne i nepobrojane „častnike“ iz pjesme *Zapis o časti* (ironijska citatna replika jednog paragrafa Dabišine darovnice Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću iz 1393. godine) koje bosanskom nevoljniku valja podmiriti.

Demistifikacija, pečat na povelji

Tekst Dabišine darovnice Dizdar će, na istom fonu, citatno eksploatirati i u pjesmi *Nevoljni vojno*, permutirajući smisao i ton prigodne laudacije³ svojstven ovoj vrsti bosanskih povelja u antimilitarno i aherojsko zbiranje životnog i povijesnog iskustva kroz glas ratnog veterana čija se biografija ne osmišljava u epskoj paradigmi uzoritog ratnika nego u osviještenom demistificirajućem pogledu unatrag – u nevolju. Evo fragmenta koji to najočitije potvrđuje:

Stjepan Dabiša:

I gledahomo...

I gledahomo našima očima gdi naši virni polivahu svoje svitlo oružje krvju turačkom od udarac mačnih kripkijeh ih desnice, ne štedeće se nam' poslužiti, a svoje mišice nasladiti v' poganskoj krvi.

(*Stari bosanski tekstovi*, 139)

³ Tekstovi vladarskih darovnica javno su čitani na ceremonijalnim svečanostima koje su okupljale bosansku feudalnu vrhušku. Vojno-politički kontekst u kome se Bosna nalazila za vladavine kralja Dabiše i u postvrtkovskoj eri u cjelini bitno je uvjetovao sadržaj tekstova ovoga žanra.

Nevoljni vojno

U rvanju potonjem al desnica mi pala
A hvala i slava na dane krvi na rane nestala
(*Kameni spavač*, 124)

Umjesto zaključka

Uočene međutekstovne veze i načini na koje su ostvarene govore zapravo o Dizdarevoj koncepciji kulturalnog pamćenja kao sasvim bliskoj onoj koju zagovara Terry Eagleton u knjizi *Ideja kulture*, ističući da su vrijednosti kulture univerzalne ali nikada apstraktne, i ne mogu se razvijati bez neke vrste lokalnog određenja. Dizdarev odnos prema povijesti je afirmativan onoliko koliko je ironičan (možda najilustrativnije u pjesmi *Razmirje*), baš kao što je, u odnosu spram vlastite nacionalne povijesti, unutar čijeg okvira se ostvaruje, nacionalna kultura *kulturom* samo zbog toga što taj okvir nadilazi smjerajući općem. U tom smislu, ironija, ironija naše povijesne sudbine, ukazuje se i kao jedan od dominantnih modusa u poetskom ovjerodostojenju eksplicitnih intertekstualnih veza *Kamenog spavača* i srednjovjekovnih bosanskih tekstova.

Literatura

1. Dizdar, Mak (1996) *Kameni spavač*, Sarajevo Publshing, Sarajevo.
2. Dizdar, Mak (1990) *Stari bosanski tekstovi*, antologija, Svjetlost, Sarajevo.
3. Eagleton, Tery (2002) *Ideja kulture*, Jesenski i Turk, Zagreb.
4. Imamović, Mustafa (1998) *Historija Bošnjaka*, BZK „Preporod“, Sarajevo.
5. *Intertekstualnost i intermedijalnost*, zbornik, uredili: Zvonko Maković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić i Pavao Pavličić, Liber, Zagreb, 1988.
6. Lachmann, Renate (2002) *Phantasia / Memoria / Rhetorica*, Matica hrvatska, Zagreb.
7. Malcolm, Noel (1995) *Povijest Bosne*, BZK „Preporod“, Novi Liber – Dani, Zagreb – Sarajevo.